

ELS BALNEA DE LES DOMUS DE BARCINO

Els *balnea* són uns edificis característics de tota ciutat romana, tant dins de l'àmbit públic com del privat. A *Barcino* s'hi han documentat diversos conjunts termals privats associats a *domus* benestants, la cronologia de la majoria dels quals correspon a la tardoantiguitat, si bé no s'hi ha excavat, de moment, cap estructura termal privada de

l'època fundacional de la colònia o de l'alt imperi, però sí que se n'ha localitzat una de posterior a l'època flàvia. Un altre tret a destacar dels *balnea* barcelonins és que la majoria van ocupar espai públic en el moment en què van ser construïts, fet que comporta un canvi en l'estructura urbana i en la privatització de l'espai

urbà. Així mateix, la seva construcció està relacionada amb uns grans canvis decoratius i de monumentalització de les *domus*.

Paraules clau: *Balneum* domèstic urbà, *domus*, hipocaust.

LOS BALNEA DE LAS DOMUS DE BARCINO

Los *balnea* son edificios característicos de toda ciudad romana, tanto en el ámbito público como en el privado. En *Barcino* se han documentado varios conjuntos termales privados asociados a *domus* acomodadas, cronológicamente correspondientes, en su mayoría, a la antigüedad tardía; no se ha excavado, por el momento, ninguna estructura termal privada

de la época fundacional de la colonia o del alto imperio, pero sí se ha localizado una posterior a la época flavia. Otro rasgo destacable de los *balnea* barceloneses es que en su mayoría ocuparon espacio público cuando se construyeron, lo que implica un cambio en la estructura urbana y en la privatización del espacio

urbano. Asimismo, su construcción está relacionada con grandes cambios decorativos y de monumentalización de las *domus*.

Palabras clave: *Balneum* doméstico urbano, *domus*, hipocausto.

THE BALNEA IN THE DOMUS IN BARCINO

Baths, both public and private, are among the most representative Bathhouses, both public and private, are among the most representative buildings of the Roman world. In *Barcino*, several private *thermae* associated with affluent homes have been documented, most of which date from late antiquity. No private baths from the time of the founding of the

colony or the late Roman Empire have so far been excavated, although one dating from after the Flavian period has been located. Another notable characteristic of the *balnea* in Barcelona is that most of them occupied public space when they were built, implying that a change took place in the urban structure and in the privatisation of the urban space.

In addition, their construction is connected with major alterations to the decoration of the *domus* and with the increasingly monumental character of these houses.

Key words: Urban domestic *balneum*, *domus*, hypocaust.

LES BALNEA DES DOMUS DE BARCINO

Les *balnea* sont des bâtiments caractéristiques de toute ville romaine, aussi bien dans le domaine public que privé. À *Barcino* on a documenté plusieurs ensembles thermaux privés associés à des *domus* de familles aisées. D'un point de vue chronologique, ils correspondent pour la plupart à l'antiquité tardive. Pour le moment, on n'a pas fouillé

de structure thermale privée de l'époque de la fondation de la colonie ou du haut empire, par contre, on a localisé une structure postérieure à l'époque de Flavius. Un autre trait à mentionner à propos des *balnea* barcelonais est que dans leur majorité ils occupèrent un espace public lorsqu'on les construisit. Ce qui implique un changement dans

la structure urbaine et dans la privatisation de l'espace urbain. Leur construction est liée aux grands changements de décoration et de monumentalisation des *domus*.

Mots clé : *Balneum* domestico-urbain, *domus*, hypocauste.

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Malgrat que són una part important de l'arquitectura romana conservada, l'estudi dels edificis termals a la península Ibèrica no comença d'una forma sistemàtica fins a, aproximadament, els anys 80-90 del segle XX. No obstant, cal destacar que al llarg dels darrers quinze anys s'ha produït un canvi important en el coneixement de les instal·lacions termals de caràcter higiènic i terapèutic de la *Hispania* romana. Són diversos els factors que han provocat que *Hispania* sigui una de les províncies de l'Imperi romà en què es coneix millor l'aparició i evolució del fenomen balneari, tant d'àmbit públic com privat, amb un gran conjunt de *balnea* coneguts i estudiats. El primer esforç de síntesi (Mora, 1981) va posar en relleu la riquesa i antiguitat dels edificis termals hispans, però atesa l'absència i la diferència de documentació dels *balnea*, va constituir més aviat un inventari i un punt de partida. En les dues últimes dècades (1990-2010) l'increment de les intervencions urbanes, com també dels seguiments arqueològics realitzats com a conseqüència de les grans obres d'infraestructures ha suposat no només l'ampliació considerable d'edificis termals coneguts, sinó també de les dades obtingudes en cadascuna de les excavacions. L'aplicació d'una adequada metodologia arqueològica en el procés de documentació de la majoria d'aquests *balnea*, com també la revisió i reexcavació de bona part dels complexos ja excavats anteriorment, ha fet possible que les dades sobre aquests conjunts termals no es limitin al simple coneixement de la seva planimetria i a l'establiment d'una tipologia termal concreta, sinó que inclouen altres aspectes relacionats amb la seva integració en l'espai urbà, l'abastament i evacuació d'aigua, l'evolució cronològica dels complexos termals, els programes decoratius o les reutilitzacions i amortitzacions fetes a les instal·lacions balnearies hispanes. Les termes d'*Asturica Augusta*, Gijón, *Bracara Augusta*, Labitola, *Bilbilis*, *Clunia*, *Valentia*, La Cabañeta, Ca l'Arnau, *Ilerda*, *Edeta Liria*, *Municipium Emporiae*, *Tongobriga*, *Caesaraugusta*, *Hispalis*, les termes del fòrum de *Segobriga*, *Complutum*,

Malaca, *Lucentum* o *Tarraco* són un bon exemple d'aquest impuls, al qual s'ha de sumar els més recents treballs de les termes de *Carthago Nova* o Los Bañales¹. Un panorama ben diferent del que mostrava la investigació sobre les termes d'àmbit domèstic; ja que, llevat de comptades excepcions, havien quedat al marge de l'interès despertat per altres aspectes més espectaculars de les *domus* o vil·les en les quals s'inscrivien, i no és fins a mitjan anys noranta quan comencen aquest tipus d'investigacions. La publicació dels estudis sobre les termes "privades" del gran complex de Cercadilla (Còrdova), o els treballs de síntesi sobre les termes de la Bètica, *Emerita Augusta* i de la Tarraconense, en què es dedica un interès especial als *balnea* domèstics, iniciaven una interpretació més rigorosa i curiosa d'aquests complexos. No podem deixar d'esmentar, com a impulsors d'aquests tipus d'estudis, dos projectes de recerca, de temàtica diversa però convergent. En primer lloc, el projecte sobre els balnearis romans a la Península, dirigit i coordinat per Maria Jesús Peréx, des del departament d'Historia Antigua de la UNED en el marc del qual es van celebrar dos congressos, *Termalismo antiguo. Mesa redonda. Aguas mineromedicinales, termas curativas y culto a las aguas en la Península Ibérica* (Peréx Agorreta, M. J.; Bazzana, A. [coor.] 1992) i *Termalismo antiguo. I Congreso Peninsular* (Peréx Agorreta, M. J. [ed.] 1997), en què va quedar clar l'interès per avançar en l'estudi del termalisme antic a la Península, un interès que l'any 2006 es va concretar en l'inici d'una nova línia de recerca, "VBI AQVAE IBI SALVS Atlas de aguas mineromedicinales, termas curativas y culto a las aguas en la *Hispania* antigua", que s'ha centrat en les termes amb un finalitat mèdica i religiosa². En segon lloc, cal mencionar el projecte d'investigació sobre *Hispania*, liderat per Carmen Fernández Ochoa des del Departamento de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid, desenvolupat al llarg del decenni 1993-2003, que va assumir l'estudi i la sistematització de totes les instal·lacions termals de la *Hispania* romana, tant d'àmbit públic com privat (Fernández Ochoa *et alii*,

* Museu d'Història de Barcelona. cmiro@bcn.cat

1. Hi ha bibliografia específica de tots aquests conjunts, que està recollida a Fernández Ochoa, García-Entero, Morillo y Zarzalejos, 2004.

2. Sobre els resultats d'aquest projecte es pot consultar la "Memòria Científica del Museu" a *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, Època II, 3, Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, Barcelona, pp. 219-220, i *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, Època II, 6, Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, Barcelona, pp. 199-200.

1999, 2000b, 2004). A més, al marge de les nombroses publicacions sobre edificis concrets, hi ha treballs compiladors duts a terme aquests darrers anys, com per exemple la publicació del Col·loqui Internacional sobre termes romanes a l'occident de l'Imperi (Fernández Ochoa, García-Entero, 2000a), a més de les recents síntesis sobre les termes lusitanes (Reis, 2004) i del nord-est de la província Tarraconense (Vivó *et alii*, 2006), com també la magnífica recerca sobre els *balnea* domèstics del conjunt d'*Hispania* de Virginia García-Entero (2001 i 2005).

ELS BALNEA DE LA COLONIA IULIA AUGUSTA FAVENTIA PATERNA BARCINO

Barcino, com la majoria de les ciutats romanes tenia diversos conjunts termals, tant d'àmbit domèstic com privat³. Els primers que es coneixen daten d'època flàvia, però no es pot descartar que anteriorment ja es construís un edifici de banys. Cal destacar, però, que la majoria de conjunts termals que s'han documentat a la ciutat daten d'època baix-imperial⁴.

No es pot iniciar un estudi dels *balnea* domèstics sense una introducció en el context dels edificis termals de la colònia, ni tenint en compte tot el cicle de l'aigua a la ciutat. A voltes és difícil relacionar el *balneum* amb la *domus*, ja que tenim *domus* sense *balnea* i *balnea* sense *domus*.

L'any 2000 ja vàrem fer una primera síntesi de les restes de construccions termals romanes a la ciutat de Barcelona (Miró, Puig, 2000) on s'esmentava la presència de dos conjunts termals públics dins la ciutat, d'unes termes suburbanes marítimes fora muralla i de tres conjunts de *balnea* privats dins de la colònia, com també es feia referència a la sala calefactada coberta pel conegut mosaic de curses de circ, localitzat l'any 1860.⁵ Dels conjunts públics dins la ciutat, el més conegut i el primer que es va localitzar i estudiar són les termes de la plaça de Sant Miquel⁶, datades a la primera meitat del segle II dC i que varen funcionar fins al Baix Imperi; l'altre, ubicat al

conjunt monumental de la plaça del Rei, del segle VI, després dels treballs de Beltrán de Heredia (2001), queda clar que és un *balneum* que té relació amb el conjunt episcopal de *Barcino*. Seguidament parlarem del canvi en relació amb les termes suburbanes i les domèstiques. Cal, però, fer esment de la sala pavimentada amb el mosaic del circ, per les seves dimensions, ja que el fet de conèixer ara les dimensions de les cambres dels *balnea* privats, ens fa pensar que som davant d'un edifici públic o de molt prestigi, cosa que s'haurà de confirmar amb noves dades arqueològiques.

Les noves intervencions preventives a Barcelona i la informació recuperada, com també la revisió de documentació antiga i les noves recerques sobre la Barcelona romana i tardoantiga han fet possible un avenç en el coneixement dels balnearis urbans d'època romana.

No ens estendrem en les novetats descrites pel que fa als edificis públics, ja que queda fora de l'objectiu d'aquest article, només hem de remarcar que és on hi ha hagut més canvis, el més destacable dels quals són totes les restes que han aparegut a la part que dona al mar de la colònia, a la zona coneguda com *Castellum*, actualment ocupada pels carrers de Regomir i Ataülf. A manca d'un estudi definitiu es pot intuir que hi ha un gran conjunt termal fora muralla d'època alt imperial, un edifici gran, amb una gran diversitat d'àmbits, que es tractaria d'unes altres termes suburbanes o marítimes, a l'altra banda de les localitzades al carrer de Regomir, 7-9 fora muralla. Cal destacar les restes del carrer d'Ataülf, localitzades ja als anys 50 del segle passat i parcialment excavades, per Josep de Calasanc Serra i Ràfols (fig. 1). Es tracta de diversos murs i conduccions, i també de dos absis, un dels quals presenta una sortida d'aigua a la part central externa. Creiem que aquestes estructures estan en relació amb les aparegudes a Regomir, 6/Ataülf, 9⁷.

A banda d'aquests dos edificis clarament documentats, hi ha tot un altre seguit de restes al sector, de les quals

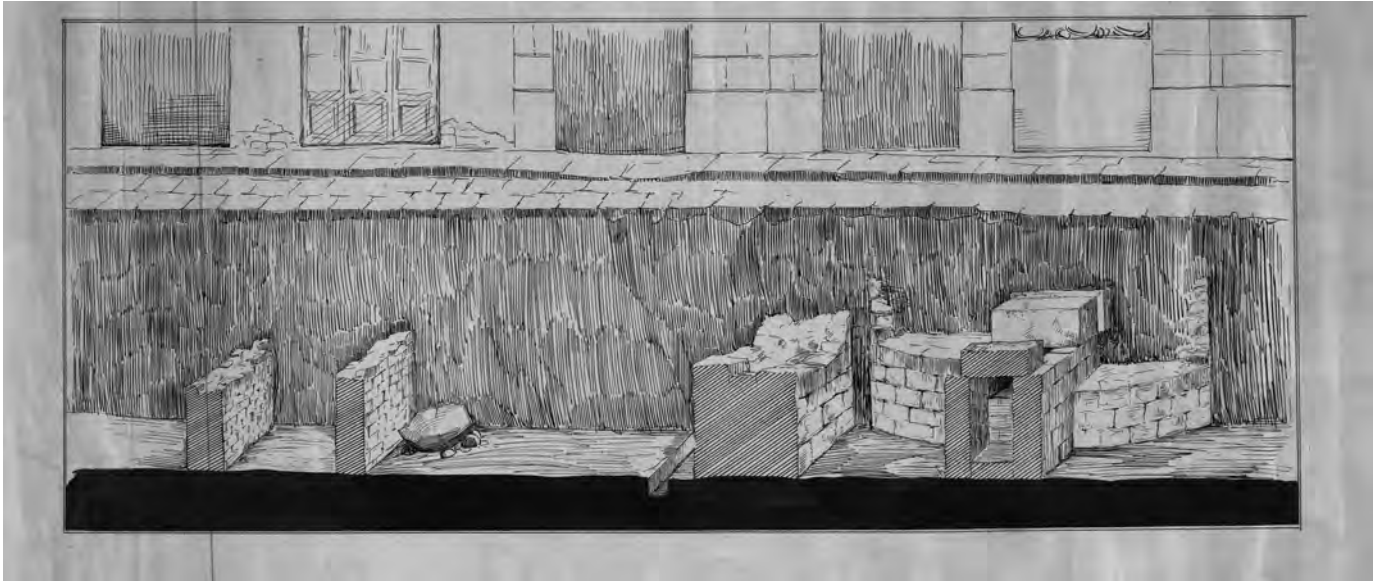
3. Figura 1 de l'article d'Ada Cortés en aquest mateix volum.

4. He d'agrair la col·laboració i bons consells que m'ha donat Virginia García-Entero del Departamento de Historia Antigua de l'UNED, a l'hora de redactar aquest treball. Les seves aportacions han estat imprescindibles.

5. Ni aleshores ni ara es fa referència a *balnea* de vil·les rurals, a l'*ager* o *suburbium*, aquest és un estudi que resta per fer. Posteriorment, l'any 2005, Virginia García-Entero plantejava un nou estat de la qüestió a la seva tesi, on reinterpretava les dades conegudes i n'hi afegia de noves, com les de Can Batllori a les Corts o les de Nostra Senyora del Port al peu de Montjuïc.

6. Actualment s'ha signat un conveni entre l'ICAC i el MUHBA per fer una primera revisió de la documentació de les intervencions antigues de les termes romanes de la plaça de Sant Miquel.

7. A l'edifici del carrer de Regomir 6/Ataülf, 9 es va dur a terme una intervenció preventiva l'any 2008, en què es varen documentar restes que pertanyien a un gran conjunt termal d'època antiga. Hernández-Gasch, J. 2008. *Memòria científica. Intervenció arqueològica als carrers Regomir, 6 – Ataülf, 9*, Centre de Documentació Patrimonial del MUHBA. Inèdita.

Figura 1

Alçat de les estructures localitzades al carrer d'Ataülf.
(Dibuix: J. Gudiol-MUHBA)

manca un estudi aprofundit per donar-ne una interpretació clara, si bé cal destacar les restes aparegudes al carrer d'Ataülf, 11⁸. Encara no es pot dir si hi ha un o més edificis de caràcter termal en aquesta zona, o bé si es tracta del mateix conjunt que evoluciona des d'època alt imperial fins a la tardoantiguitat, marc en què segurament s'ha de situar la sala calefactada pavimentada amb el mosaic del circ. Tenim tot un quadrant de la ciutat amb una gran diversitat de conjunts termals que van evolucionant des d'una època primerenca, el segle I dC, fins al final del Baix Imperi.

DOMUS DE LA PLAÇA DE SANT MIQUEL

La plaça de Sant Miquel és un indret essencial a l'hora de realitzar qualsevol estudi sobre el passat romà de la colònia. Al llarg de més de 30 anys s'hi han dut a terme intervencions arqueològiques de forma interrompuda, si bé no sempre van estar relacionades i, malgrat que s'ha excavat una gran extensió de la plaça, hi ha indrets on encara no s'ha intervingut. Per tal d'ubicar les restes del

balneum privat ens centrarem només en les campanyes que les van exhumar⁹.

El fet que cada sector s'excavés per separat va portar a una interpretació aïllada, com si fossin intervencions diferenciades, ja que cada sector té els seus diaris i memòries. En fer la unificació de tota la documentació s'ha arribat a una nova interpretació de les restes identificades com un *balneum* d'una de les *domus* de la colònia¹⁰. Aquesta interpretació difereix de la que s'havia fet anteriorment, d'una banda pel que respecta a la cronologia, ja que les estructures s'han de datar en un moment anterior al que s'havia assenyalat; i de l'altra, perquè es dub-

8. A la intervenció preventiva que es va dur a terme l'any 2007 a la finca del carrer d'Ataülf, 7 es va excavar un *praefurnium*, anterior a la muralla baix-imperial. Pujades, J. 2007. "Balanç anual de l'activitat arqueològica a la ciutat", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, Època II, 4, Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, Barcelona, pp. 182.

9. Entre els anys 1972 i 1975 es van iniciar una sèrie d'intervencions arqueològiques programades a la zona de la plaça de Sant Miquel situada a l'est del sector excavat durant les campanyes portades a terme entre els anys 1968 i 1971. L'espai estava situat a la zona central de la plaça a tocar de la cantonada del carrer de la Baixada de Sant Miquel, a uns tres metres de la façana del palau Centelles. L'àrea a excavar tenia un total de 144 m² dividits en tres sectors: A, B i C. Els sectors estaven dirigits per diferents tècnics; el sector A per Isabel Rodà i Joaquina Sol, el sector B per Oriol Granados i Joaquina Sol, i el sector C per Miquel Tarradell. La documentació d'aquestes intervencions està dipositada al Centre de Documentació Patrimonial del MUHBA. El sector A estava limitat al nord pel mur de tancament de les termes i les terres de reblliment de la III ampliació de l'excavació de 1968 a 1971, al sud per la claveguera moderna situada a la cantonada del carrer de la Baixada de Sant Miquel, a l'est per l'àrea cementicial de l'antiga església de Sant Miquel i a l'oest per l'àrea ocupada per un sondeig de 1971, amb un total de 42 m². El sector B estava delimitat al nord i a l'oest per dues clavegueres en ús, al sud pel sector C i a l'est per la tanca de delimitació, amb un total de 53 m². El sector C presentava una forma de L, situat a continuació del sector B i paral·lel a la façana del palau Centelles en línia amb el carrer de la Baixada de Sant Miquel, amb un total de 49 m².

10. Figura 2 de l'article d'Ada Cortés en aquest mateix volum.

tava si el *balneum* pertanyia a la *domus* excavada l'any 1989 o a una altra *domus* (Miró, Puig, 2000: 175).

Després d'aquesta revisió es pot afirmar que l'edifici de banys pertany a la coneguda *domus* de la plaça de Sant Miquel, una de les més antigues documentades, organitzada a l'entorn d'un pati porticat o *domus* de peristil. El *balneum* ubicat a l'angle sud-oest de la casa ocupa part d'un dels *decumani* de la ciutat, un fet que es repeteix en diverses ocasions (fig. 2).

És difícil conèixer amb exactitud el moment inicial de la part termal de la casa, ni si n'hi havia inicialment; però sí que es pot assenyalar que les restes conservades s'han de situar en un moment posterior, a finals del segle II dC. El que queda clar és que en aquesta zona ja hi ha edificacions des de l'època augusta i que part de les estructures són reaprofitades. L'edifici fundacional era molt més ric i luxós que l'edifici posterior, ja que els paviments eren d'*opus tessellatum* i s'hi varen documentar una gran mostra de restes de pintura en blanc i negre, a les parets *in situ* i als estrats d'enderroc i destrucció.

L'entrada al *balneum* es feia des de dins de la casa, segurament des de la sala identificada com un possible triclini.¹¹ No s'ha conservat cap porta, però per la planta documentada és l'entrada més factible, a banda que és normal que els banys estiguin al costat de cambres d'ús públic, com els triclinis.

Apoditeri

La primera sala identificada com a part del conjunt termal, és l'anomenada habitació dels "pòdiums". Es tracta d'una cambra de planta quadrada, de la qual no coneixem les mides totals, només l'amplada de 3,50 m, pavimentada amb *opus signinum*.

Als angles conservats dels murs interiors que donen a la façana s'hi van excavar unes estructures triangulars, fetes d'*opus caementicium* i recobertes amb *opus signinum*, que podrien tenir la funció de bancs o prestatges, fet que ens fa pensar que podria tractar-se del vestíbul i canviador dels banys.

El mur que separa aquesta cambra de la següent és posterior al mur de façana, i va patir diverses refaccions. És difícil datar cada una de les reformes, però cal ubicar-les cronològicament en un moment posterior a l'època flàvia.

Frigidari

Aquesta estança es localitza a l'angle sud-oest de la casa i no se'n coneix la superfície total, ja que va ser excavada parcialment. Segons la nostra interpretació es podria tractar del frigidari dels banys de la casa, ja que no està calefactada i és la sala que queda entre la possible entrada, el vestidor, i les habitacions amb sistema de calefacció.

La cambra està pavimentada amb obra hidràulica, *opus signinum*, de més bona qualitat que el paviment de la sala que s'ha identificat com l'apoditeri, i es troba a un nivell més baix, aproximadament uns 20 cm. Al seu interior s'hi va localitzar un pou d'aigua, utilitzat des de l'època fundacional de la colònia¹².

A la documentació conservada de la intervenció s'hi descriu la presència d'una fossa que retalla el paviment, de forma circular, i que es va interpretar en el seu moment com l'encaix d'un doli, però que també podria tractar-se de l'empremta de l'encaix d'un *labrum* o banyera¹³. No s'hi va localitzar cap tipus de piscina.

Àmbits calefactats

Del possible frigidari es passa a la zona calefactada per una porta d'1 m, que baixa dos graons i que s'havia interpretat com de sortida al *decumanus*, però és segur que en el moment de construcció del conjunt termal aquesta és la connexió entre la part freda i la calefactada del *balneum* (fig. 3). En una època posterior, possiblement cap als segles VII o VIII, aquesta porta va ser tapiada amb tovot¹⁴, moment en què desconeixem la funció que tenien aquestes cambres; és a dir, si encara eren la zona calefactada d'un *balneum* o no (fig. 4).

Tal com ens assenyala Miquel Tarradell (1973)¹⁵, s'hi localitza un paviment hidràulic d'*opus signinum*, en què es conserven cinc *pilae* d'un hipocaust que continuen cap al

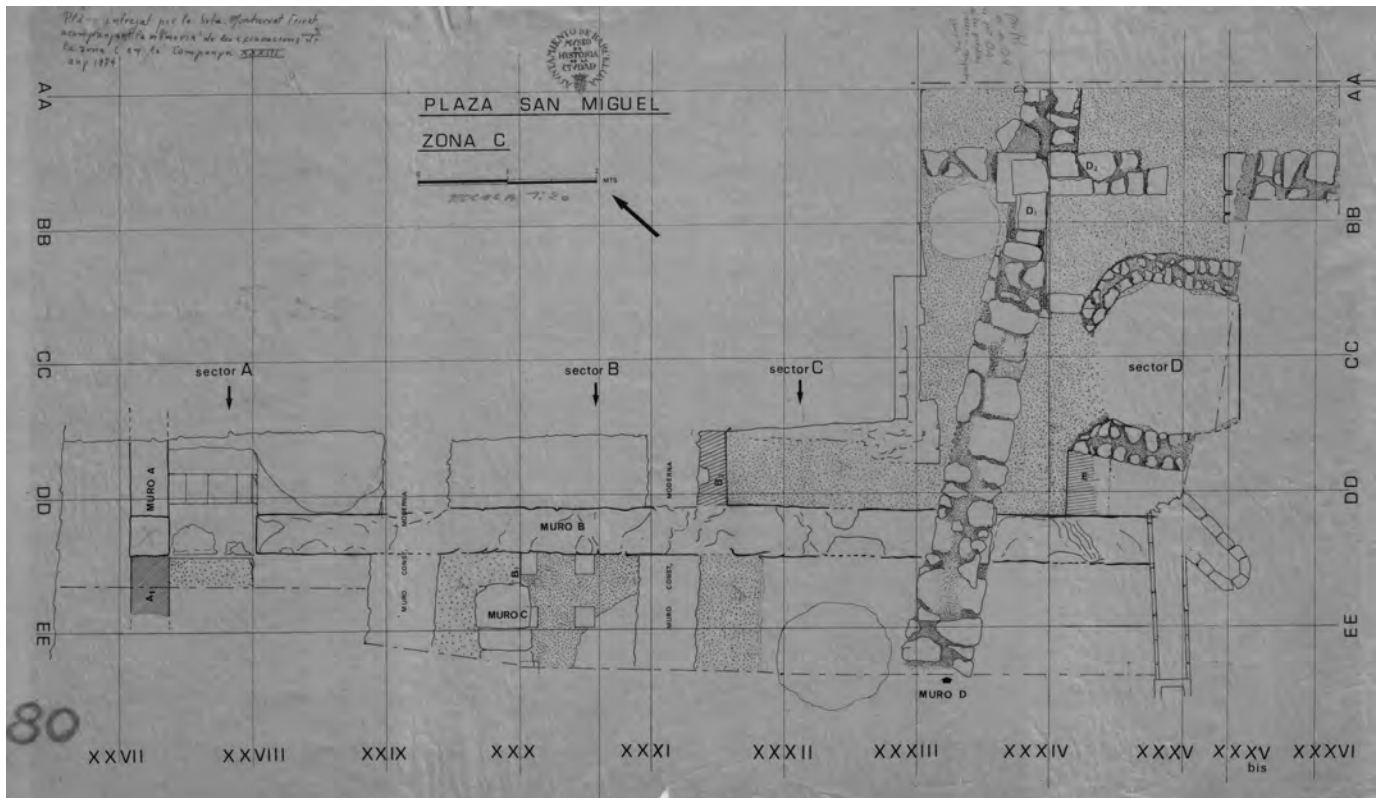
11. Malgrat la gran quantitat d'intervencions arqueològiques dutes a terme a la plaça, hi ha sectors encara per excavar, un dels quals és la relació entre els sectors B i C amb l'excavació en extensió de l'any 1989, dirigida per Maria Raya i Bea Miró.

12. El sistema hidràulic de les ciutats romanes es basava en l'aprovisionament de l'aigua per aqüeductes i pels pous d'aigua potable que hi havia al territori. En el cas de Barcelona són pocs els pous d'època antiga documentats arqueològicament, un fet que canvia en època medieval. Miró, Orengo, en premsa.

13. Als diaris d'excavació d'aquest sector es parla d'una estructura de planta circular de ferro, totalment desfeta, que es podria interpretar com a part d'una banyera o *labrum*.

14. Al Centre de Documentació Patrimonial del MUHBA s'hi conserva part dels diaris d'excavació i els esborranys de diversos informes d'aquesta intervenció. És en aquests documents on s'ha localitzat aquesta informació, en relació al tapiat de la porta que comunica les dues zones dels banys privats.

15. Tarradell, M.; Ferret, M. 1973. *XXXIII Campaña arqueológica municipal 1973. Memoria de los trabajos realizados en la zona C), de la Plaza de Sant Miquel*. Document inèdit, Centre de Documentació Patrimonial del MUHBA.

tall del carrer, davant del palau Centelles, que no va ser excavat.

Aquesta part del conjunt termal es construeix agafant una part del carrer romà, fet que es va repetint a la majoria d'exemples que hi ha a la nostra ciutat. L'apropiació d'espai públic, malgrat que sigui característica del Baix Imperi, ja comença cap al segle II dC. Pel que fa a *Barcino*, s'han documentat diversos testimonis d'aquest fet, l'*intervallum* es comença a ocupar a la segona meitat del segle I dC, i continua al llarg del segle II dC, i durant els segles III i IV dC (Beltrán de Heredia, 2001, 2006 i 2010), la qual cosa es pot constatar al subsòl de la plaça del Rei, a la part productiva de la *domus* de Bisbe Caçador i a la del carrer d'Avinyó¹⁶, núm. 15, com també a la Pia Almoïna. Com a exemple d'un conjunt termal que ocupa l'espai públic en època antiga, podem citar la Casa

Figura 2

Plànol de la intervenció a l'anomenat sector C de la plaça de Sant Miquel, any 1973.

(Dibuix: Francesc Cardoner-MUHBA)

Taracena de Clunia, on ja a mitjan segle II dC s'ocupa el *cardo* que delimita la *domus*, amb la construcció d'un nou *balneum* (García-Entero, 2005: 746).

Creiem que som davant d'un nou exemple de *balneum* amb una estructura lineal angular, si bé no podem pas afirmar que el recorregut sigui retrògrad ateses les estructures conservades, però si tenim en compte l'espai que ocupa la casa és el més probable.

16. Vegeu l'article d'Ada Cortés en aquest mateix volum.

Figura 3
 Detall de les escales que baixen a l'àrea calefactada del *balneum* de la *domus* de la plaça de Sant Miquel.
 (Fotografia: Maria Raya i Bea Miró-MUHBA)

BALNEUM DEL PATI D'EN LLIMONA

El palau Gualbes, actual pati d'en Llimona, és una construcció medieval que aprofita part de la muralla de la colònia, en el sector de la porta de Mar i que va ser restaurat als inicis dels anys noranta del segle XX.¹⁷

Al subsòl del casalot s'hi ha documentat part d'un bany, però desconeixem a quin tipus de *domus* correspon i on estaria situat el *balneum* respecte a les dependències de la casa.

Les restes documentades del *balneum* són molt fragmentàries, però amb prou elements per ser interpretades com a part d'unes termes domèstiques. En ser una intervenció preventiva l'àrea d'excavació va estar marcada per l'actuació arquitectònica, i només es va poder excavar una part molt petita de tot el conjunt.

El *balneum* se situa a 3 m de distància de la cara interna de la muralla fundacional romana i a uns 10 m de distància de la porta *praetoria*, cosa que ens porta a assenyalar que aquest conjunt va ser construït a l'àrea ocupada originàriament per l'*intervallum* de la colònia. S'hi ha documentat una habitació amb hipocaust amb part de les *pilae* que, originàriament, permetien suportar la suspensura d'una sala calenta, segurament el caldari i de la qual es conserven part dels murs, decorats amb pintures amb motius vegetals. També es conserva la boca de càrrega del combustible del *praefurnium* del forn per al sistema de calefacció dels banys (fig. 4). Al costat s'hi va poder excavar part d'un dipòsit amb paviment d'*opus signinum* acabat en mitja canya, del qual en desconeixem les mides, però que tenia relació amb el *balneum*.

Pel que fa a la cronologia d'aquests banys, en un principi se'n podria situar la construcció pels voltants de la segona meitat del segle III dC. Pel que fa al moment final d'ús del conjunt termal, es pot afirmar que part dels murs dels banys varen ser reaprofitats i utilitzats com a mínim fins a la primera meitat del segle VI dC. Així mateix, cal destacar que atès el material recuperat en els nivells d'amortització del *praefurnium* i de l'hipocaust, hi va haver una reforma del *balneum* en un moment indeterminat del segle IV dC, cosa que confirma el procés de canvi i transformació de la ciutat en aquest segle.

DOMUS DEL CARRER DEL BISBE CAÇADOR

El primer que s'ha de destacar de la casa del carrer del Bisbe Caçador és que som davant d'una de les *domus* més ben conegudes de la *Barcino* baix-imperial, conjuntament amb la del carrer de Sant Honorat.

Aquesta casa, que correspon a una *domus* de peristil, va patir diverses reformes, en una de les quals es va construir el *balneum*, en un terreny guanyat en part a un antic carrer de la ciutat, un fenomen típic a les ciutats romanes, especialment al Baix Imperi, àmpliament documentat a *Barcino*, com ja s'ha assenyalat anteriorment (Beltrán de Heredia, 2008, 2010).

17. Al llarg dels treballs de rehabilitació dirigits per l'arquitecte Ignasi de Solà-Morales, es varen dur a terme diverses intervencions arqueològiques de les quals la que ens afecta concretament és l'excavació dirigida per Joan Eusebi García Biosca, l'any 1990. Part de la documentació d'aquesta intervenció està dipositada al Centre de Documentació Patrimonial del MUHBA, i en aquests moments està en procés de redacció la memòria conjunta de totes les intervencions arqueològiques a l'àrea dels carrers de Regomir, Sant Simplicí i Correu Vell, per part de Miquel Gea de l'empresa Actium, a qui agraïm la tramesa de nova informació. Els treballs arqueològics van ser complementaris i subsidiaris dels treballs arquitectònics, la qual cosa va comportar que es fes una documentació molt parcial de les restes.

L'adició d'aquest complex, fet conjuntament amb una redecoració de la casa, amb pintures i mosaics, es pot interpretar com un interès per fer paleses la sofisticació i riquesa dels seus propietaris.

El *balneum* d'aquesta *domus* està ubicat a l'angle nord-est de la casa i ocupa un espai d'uns 50 m² i va ser construït en una segona etapa del seu funcionament, un moment en què es va dur a terme un nou projecte decoratiu d'una gran part de la vivenda, d'una gran envergadura (fig. 5). El complex consta de diverses habitacions¹⁸, ja que s'hi han distingit nou espais diferents, dels quals sis estan directament relacionats amb el recorregut termal. És l'únic *balneum* urbà conservat en la seva quasi totalitat i en el qual es pot intentar de definir el tipus de construcció i el recorregut del bany (fig. 7).

L'entrada, un buit d'1,2 m d'amplada, es troba en un angle d'un dels passadissos del peristil de la casa, precisament al nord-est i la primera cambra a què s'accedeix és l'apoditeri.

Apoditeri (àmbit 8)

Es tracta d'una habitació rectangular de 3,7 x 2,7 m, uns 10 m², pavimentada amb *opus signinum* decorat amb tessel·les de color blanc que creen una trama de rombes, a l'interior dels quals hi ha un petit quadrat de tessel·les blanques amb una tessel·la negra al mig. Aquest paviment es correspon amb el sòl d'una cambra precedent inutilitzada en construir-se el *balneum*. Els paviments d'*opus signinum* decorats amb tessel·les són característics de l'època augusta i de l'inici de l'alt imperi, cosa que ens fa pensar que es tracta d'un paviment d'una fase anterior de la casa, aprofitat com a paviment del canviador. Des de l'apoditeri s'accedeix, a través d'un buit d'1 m d'amplada, al frigidari, ubicat al nord (fig. 6).

Frigidari (àmbits 9 i 10)

Es tracta d'una habitació rectangular de 3,3 x 4,5 m, 14,85 m², pavimentada amb un mosaic policrom de gran qualitat, malgrat el seu deficient estat de conservació. És

Figura 4

Detall del *praefurnium* del *balneum* del pati d'en Llimona. (Fotografia: Maria Raya i Bea Miró-MUHBA)

un mosaic de temàtica marina, en què als angles hi havia una mena de nereides cavalcant sobre dofins, encara que només s'ha conservat bé l'angle sud-oest (fig. 8). Al centre hi havia la representació d'un *Oceanus*, del qual només s'ha conservat part de la cabellera. També s'hi pot identificar un tritó i una figura alada. Tot el mosaic està emmarcat per una triple trama de motius geomètrics.

Paviment

Els mosaics de temàtica marina que segueixen aquest mateix esquema són típics dels paviments de sales termals, especialment al nord d'Àfrica i a la península Ibèrica. Com a exemple podem citar la vil·la de Milreu a Faro (Portugal), on es va localitzar un mosaic com a recobriments de les parets de la banyera d'un petit frigidari de les

18. Per fer la descripció d'aquest conjunt ens basarem en l'estudi dut a terme per Martín, Miró i Revilla (2000), com també en la revisió feta per Virginia García-Entero (2006).

Figura 6

Vista general del frigidari del sector termal de la *domus* del carrer del Bisbe Caçador.

(Fotografia: Luis Gonzálvez i Albert Martín-MUHBA)

termes de la vil·la. Cal assenyalar, com a cosa curiosa, que els peixos dibuixats van ser representats extremadament grossos, d'una forma intencionada, ja que, en ser vistos a través de l'aigua i per una il·lusió òptica, semblava que es moguessin amb les seves mides reals. A Écija, a les excavacions preventives de la Plaza de España, s'hi va trobar un mosaic amb un *Oceanus* central, molt similar al de la *domus* del carrer del Bisbe Caçador. A Dueñas (Palència), a les restes del que semblen unes termes públiques, el frigidari estava cobert amb un mosaic amb el tema de l'*Oceanus* com a motiu central. És una bona representació del cap del deu del mar amb una gran barba i amb unes banyes que són, en realitat, les pinces d'una mena de cranc. Aquest conjunt es complementa amb figures de nereides a tots dos costats del deu. Un paral·lel més proper el trobem a la vil·la dels Munts, però no pas en mosaic sinó en pintura, i es tracta del frontal d'una font, on hi ha la representació d'Oceà, només amb el cap de front, barbut i d'avançada edat, amb tots els seus atributs (pinces de llagosta i antenes de crustaci) i envoltat de peixos sobre un fons marí (Tarrats *et alii*, 1998: 211).

A la mitologia grega, de la qual es nodreix la mitologia romana, Oceà, un dels titans, era un riu que envoltava el

Figura 7

Vista general dels banys de la *domus* del carrer del Bisbe Caçador, des de la banda de la muralla romana.

(Fotografia: Núria Miró i Emili Revilla-MUHBA)

món, era el corrent marí on flotava l'hemisferi habitable, mentre que les nereides, filles de Nereu i de Doris, representen les onades, vivien a les profunditats marines, encara que podien emergir a la superfície cavalcant sobre dofins, titans i altres monstres o animals marins mitològics, i són les nimfes del mar.

Piscina

A la banda nord de la cambra s'hi localitza la piscina d'aigua freda, que és amb forma de planta de creu, amb un absis a la banda septentrional i s'hi accedia des de la sala anteriorment descrita a través de dos graons. Les dimensions internes de la piscina són de 3,3 m en sentit sud-oest/nord-est, i de 2,7 m en l'orientació nord-oest/sud-est. El radi de la capçalera absidada és de 0,90 m, i el braç rectilini té una amplada d'1,3 m. Una estructura de planta quadrangular de 3,8 x 3,4 m emmarca la piscina, que està recoberta amb morter hidràulic, *opus signinum*, tant a les parets com al terra, amb una mitja canya a les cantonades. S'ha pogut documentar el desguàs a l'angle nord, amb una canonada de ceràmica (fig. 9).

Des del frigidari es passava al sector calefactat del *balneum*, situat a la banda nord-est.

Tepidari (àmbit 11)

La primera cambra del sector calent de les termes és el tepidari, que és un espai rectangular de 2,21 x 2,95 m, uns 6,95 m², amb un absis al septentrió d'1,2 m de radi. Aquesta habitació està molt mal conservada a causa de les construccions posteriors (segle XVIII-XIX) que la van malmetre totalment. S'intueix que el paviment de l'habitació estava a diferent cota que el de la sala contigua, amb un graó que feia de pas entre l'una i l'altra.

Sistema de calefacció

El tepidari estava calefaccionat mitjançant un sistema d'hipocaust de *pilae*. Cal destacar que només se'n va poder recuperar un, amb la característica que estava fet amb un bloc de pedra, no pas de ceràmica. La cambra de calor era de grans dimensions, amb una alçada d'1,5 m. Pel que fa a la zona absidal, on no es va documentar cap resta d'*alveus*, tenia el paviment d'*opus signinum*.

La calor a l'hipocaust del tepidari hi arribava des de l'hipocaust del caldari per un conjunt de tres arcades de 0,78 x 0,44 m. El pas de calor a la part absidada arribava des del mateix tepidari per un pas de calor en volta, que no s'ha conservat (fig. 11).

Caldari (àmbit 12)

A l'extrem nord-est del conjunt s'hi localitza el caldari, que és una habitació força simètrica al tepidari, tot i que una mica més ampla, amb unes mides de 2,4 x 2,95 m, uns 7 m².

Piscina

A la zona absidal es troba una piscina d'aigua calenta, per accedir a la qual hi havia un esglaó de 40 cm per sobre del paviment de l'habitació. Dins de la banyera s'hi conservava el negatiu d'un graó de 0,50 m d'alçada i 0,30 m d'amplada que envoltava tot l'absis.

L'*alveus* estava recobert d'*opus signinum*, però al límit de la piscina amb el mur s'hi conserven empremtes d'haver-hi hagut lloses de marbre com a recobriment, aquest negatiu marca la diferenciació dels dos tipus de recobriment. A l'absis hi havia una fornícula decorada amb pintura, on segurament hi hauria una font, que en un moment posterior fou eliminada i va perdre la seva funció inicial (fig. 10).

Paviment i sistema de calefacció

El paviment d'aquesta cambra no s'ha conservat, però sí que s'ha documentat tota la estructura de l'hipocaust,

Figura 9

Piscina del frigidari de la *domus* del carrer del Bisbe Caçador. (Fotografia: Núria Miró i Emili Revilla-MUHBA)

amb *pilae* de *bessales*, d'aproximadament 20 x 20 cm. Se n'han localitzat sis a l'habitació i unes altres sis a la zona de l'*alveus*.

L'aire calent arribava a l'hipocaust per una arcada de 0,60 x 1 m, que donava accés al canal de 0,50 m que comunicava l'hipocaust del caldari amb el forn, que no ha estat excavat, situat al costat de la muralla.

Cambres de funcionalitat diversa

Hi ha dues habitacions que estan relacionades amb el conjunt termal, però que és difícil de definir-ne la funció. En estar al costat de la zona calefaccionada, es podria tractar d'algun *laconicum* o *concamerata sudatio*, però no hi ha prou dades per poder-ho afirmar.

L'habitació 14 és de planta rectangular, de 2,80 x 3,60 m, en mol mal estat de conservació, i possiblement comunicaria amb l'apoditeri i el peristil de la *domus*.

Pel que fa a la sala 15, és un gran espai de 5 x 6,15 m, pavimentat amb *opus tessellatum* bicrom, amb motius geomètrics que formen un escaquer on s'alternen creus blanques sobre fons negre i creus negres sobre fons blanc. Tot emmarcat per una sanefa on hi havia tres franges blanques i dues de negres. Per la dimensió que té som davant

Figura 10

Detall del caldari i l'alveus de la *domus* del carrer del Bisbe Caçador.

(Fotografia: Núria Miró i Emili Revilla-MUHBA)

Figura 11

Detall del sistema d'hipocaust del bany de la *domus* del carrer del Bisbe Caçador.

(Fotografia: Núria Miró i Emili Revilla-MUHBA)

d'una habitació important, de prestigi, i que estava comunicada amb la zona calefactada del conjunt termal.

Només resta parlar de l'àmbit 16, de planta triangular, ja que s'adapta a la forma de l'angle de la muralla romana. Està pavimentat amb *opus signinum*, i té un canaló estret, que arrenca de la paret de ponent i segueix paral·lel a la paret sud, amb el mateix tipus de recobriment hidràulic que el paviment. No es va poder documentar el final del seu recorregut. La ubicació marginal dins del conjunt i la presència de la conducció indiquen la possibilitat que es tracti d'una latrina (fig. 12).

Interpretació

Cal destacar que ens trobem davant de l'únic *balneum* documentat en la seva totalitat de la colònia *Barcino*. Cal definir-lo com un edifici d'estructura lineal angular i recorregut retrògrad, amb, com a mínim, quatre espais en relació al recorregut que el banyista pot fer: apoditeri, frigidari, tepidari i caldari. A banda d'altres espais de servei, com el *praefurnium* i la possible latrina, sense obli-

dar altres cambres que poden formar part d'aquest conjunt termal (fig. 13).

Pel que fa a la seva cronologia, l'inici s'ha de situar a la segona meitat del segle IV, moment de reforma de tota la *domus*, i funcionaria al llarg del segle V, amb alguna reforma puntual, com pot ser la desaparició de la fornícula a l'àmbit del caldari.

DOMUS DEL CARRER DE SANT HONORAT

La *domus* del carrer de Sant Honorat és una de les excavades en més extensió de la colònia *Barcino*. Situada en el quadrant nord-oest de la ciutat romana, molt propera al fòrum o limitant-lo, es tracta d'una casa amb peristil, del segle IV.

A l'angle sud-est s'hi ha pogut documentar el que sembla que és un conjunt termal privat. Les restes són escadusseres, però prou definitòries per parlar de *balneum*. D'altra banda, atesa la importància d'aquesta casa, la seva estructura i el programa decoratiu ens fa preveure que segurament hi hagi un conjunt termal associat¹⁹.

19. Figures 35 i 36 de l'article d'Ada Cortés en aquest mateixa volum.

Figura 12

Detall de l'àmbit identificat com la latrina dels banys de la *domus* del carrer del Bisbe Caçador. (Fotografia: Núria Miró i Emili Revilla-MUHBA)

Les restes que identifiquem com a banys són l'habitació V i VI, datades a la fase que s'inicia al segle IV i finalitza aproximadament al segle VI.

Apoditeri

Es tracta d'una cambra de planta quadrangular, situada a la banda meridional del passadís del peristil; per tant, ubicada a la zona d'entrada de la casa, tret característic de molts conjunts termals. El paviment de l'estança és d'*opus signinum* i les parets conserven tres tipus d'arrebossats diferents, amb petites restes de pintura. A l'angle sud-est hi ha una banqueta d'obra que podria fer la funció de seient del vestidor, la qual cosa ens fa interpretar aquest compartiment com l'apoditeri dels banys. Cal destacar la presència d'un petit envà de 15 cm d'amplada, perpendicular al mur meridional de la cambra, cosa que divideix l'espai en dos àmbits diferenciats.

Posteriorment hi ha una remodelació d'aquesta sala en què es desmunta el mur del nord i s'agafa part del passadís, es talla l'*opus tessellatum* que pavimenta el corredor del peristil i es construeix un nou mur de tanca en aquest sector.

Cal destacar que a la paret de la banda est d'aquesta sala s'hi varen documentar una sèrie de peces de terracota que aplacaven el mur, de 30 cm d'amplada i de 7-10 cm de gruix. Atès el mal estat de conservació d'aquesta zona de l'excavació és difícil fer-ne una interpretació acurada, però ens fa pensar que podria ser part d'un sistema de calefacció de l'edifici i, per tant, seria part de la zona càli-

Figura 13

Detall del tub de plom localitzat a l'excavació arqueològica de la *domus* del carrer del Bisbe Caçador. És de les poques conduccions d'aigua neta localitzades, ja que el plom era un material que es reutilitzava.

(Fotografia: Joan Garcia Biosca-MUHBA)

da del conjunt termal. A vegades s'aprofitava alguna sala de les termes com a apoditeri, normalment el frigidari o el tepidari, amb la qual cosa s'estalviaven una cambra als *balnea* domèstics.

Frigidari

L'anomenada habitació V no es va poder excavar del tot, ja que d'una banda estava molt afectada per construccions modernes, i de l'altra s'endinsava en la finca veïna, que no estava afectada per la intervenció arqueològica.

Per tant, amb les poques dades recuperades creiem que som davant de la sala freda dels banys, en què hi ha una petita banyera amb parets i terra de paviment hidràulic, *opus signinum*. En un moment posterior, que podria correspondre amb l'ampliació de l'apoditeri que s'ha descrit anteriorment, la piscina es recobreix amb plaques de marbre (fig. 14).

És difícil, a partir de les estructures descrites, definir el tipus de *balneum* a què correspon aquests conjunt del carrer de Sant Honorat.

Figura 14

Detall de la piscina del frigidari de la *domus* del carrer de Sant Honorat.

(Fotografia: Francesc Florensa)

CONCLUSIONS

El primer que s'ha d'assenyalar a l'hora de fer les conclusions d'aquest estudi és el fet que no es pot abarcar la recerca dels edificis termals sense emmarcar-la en el context urbà, la ciutat i la trama urbana, i especialment en el sistema hídric, d'una banda d'abastament d'aigua de l'altre de gestió de residus o aigües brutes. Pel que fa a l'abastament, està clar que els romans varen dissenyar un sistema d'aportació d'aigua a la colònia que permetia el funcionament dels diversos *balnea* de la ciutat, tant públics com privats (Miró, Orengo, 2010). Pel que fa al sistema de clavegueram, la ciutat disposava d'una xarxa subterrània ben planificada que seguia la retícula dels

carrers i s'adaptava al relleu natural, cosa que facilitava l'evacuació (Beltrán de Heredia, Carreras, en premsa).

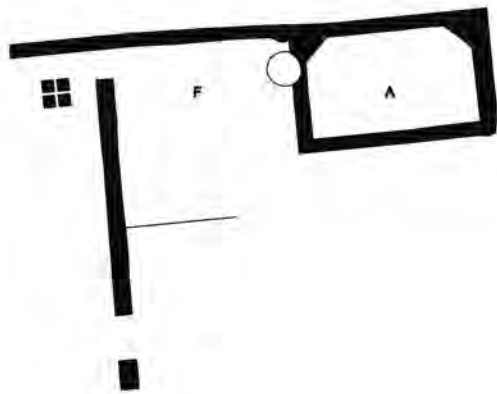
En el cas de *Barcino*, és una llàstima no poder disposar de cap conjunt, ni resta termal del moment fundacional de la colònia, ni de la primera fase d'esplendor, un fet que és freqüent al llarg del territori, ja que són ben pocs els *balnea* urbans del segle I, i com a exemples propers només podem esmentar la *domus* de la parròquia de Santa Maria de *Baetulo* i el de la casa núm. 2 d'Empúries (García-Entero, 2005). Ara bé, cal destacar també que s'ha pogut documentar un bany domèstic que es pot ubicar cronològicament a finals del segle II dC, el de la *domus* de la plaça de Sant Miquel. La resta dels *balnea* documentats pertanyen al Baix Imperi, concretament al segle IV, per la qual cosa no es pot fer una evolució cronològica dels tipus d'edificis ni dels seus recorreguts. El que sí que es pot afirmar és que són edificis amb una gran importància i que tenen sentit per si mateixos, ubicats en els llocs de representativitat de les *domus*. Les termes són la part de la vivenda que es desenvolupa més tardanament, cap al segle I aC, i la seva expansió i configuració es va produir al llarg del segle II dC. La seva importància, però, fa que se situïn entre les dependències més significatives del propietari d'una *domus* i formin part de la zona pública de la casa.

Un altre tret a destacar és que la majoria dels banys van ser construïts en un moment posterior a la construcció de la casa, tot coincidint amb un moment de reforma i d'auge econòmic dels propietaris, la qual cosa comporta el canvi de funció de diversos espais de la *domus* o l'ampliació de la casa a costa de sòl públic²⁰ (fig. 15).

S'ha de pensar que només gent important pot tenir un gran espai dins de la trama urbana per tal de poder-hi construir un balneari propi, tenint en compte que ja hi havia els banys públics on podia anar tothom. El fet de construir uns banys privats dóna un estatus dins de la societat i indica un nivell econòmic important.

Cal destacar que, en el seu conjunt, els *balnea* de la colònia van ser construïts com a part de la *domus*, no pas com

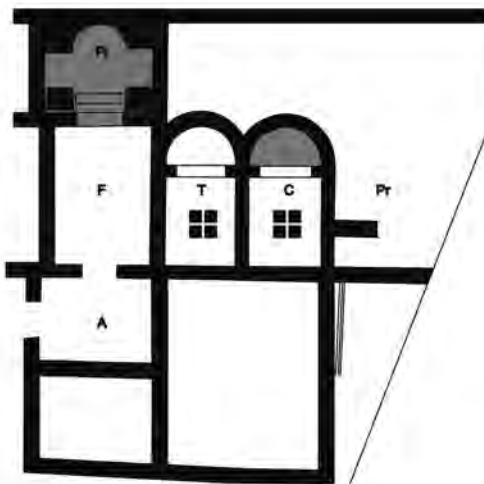
²⁰ Aquest fet ha estat documentat a diverses ciutats de l'Imperi, començant per la capital Roma. Per ampliar la informació d'aquest procés en relació a edificis termals vegeu p. 745 i notes 323, 324 i 325 de García-Entero, 2005. Respecte a la península Ibèrica cal descartar que els nuclis on més s'ha documentat l'ocupació d'espai públic són *Barcino* i *Emerita Augusta*, com ja s'ha assenyalat al llarg del text. Pel que respecta a la colònia *Barcino*, vegeu Beltrán de Heredia, 2010.

Balneum Plaça de Sant Miquel

Balneum Pati d'en Llimona

Balneum Bisbe Caçador

Balneum Sant Honorat

un edifici annex. Tots formen part de l'estructura de la casa, un tret comú als banys privats urbans d'*Hispania*. L'estudi dels *balnea* ens porta a fer una afirmació que ja ha estat recollida en d'altres treballs: al llarg del segle IV es produeix un moment de gran remodelació urbana a

Figura 15
Quadre resum de la tipologia de *balnea* de la colònia *Barcino*.
(Hipòtesi: Carme Miró. Dibuix: Toni Fernández-MUHBA)

Barcino, un fet també documentat i estudiat a *Tarraco*, la capital provincial. La majoria de conjunts termals privats de la nostra ciutat es construeixen guanyant-hi espai públic. Això mateix passa a Mérida, el barri de La Morería és un bon exemple per a estudiar aquest procés, la piscina del frigidari de la Casa de los Mármoles ocupa part del *decumanus minor* que delimita la *domus*, a finals del segle III o inicis del segle IV. Al mateix barri hi ha d'altres exemples (García-Entero, 2005: 746).

És difícil poder-ne fer una tipologia, ja que la majoria de les restes estan molt malmeses, però on s'ha pogut observar una distribució de l'espai, es pot dir que corresponen al tipus lineal en les seves diverses variants, amb un recorregut retrògrad, que intenta complir tot el ritual del bany d'època romana. Aquest model es troba documentat a la península Ibèrica des del segle I fins al segle IV dC, tant en àmbit urbà com rural (García-Entero, 2005: 748).

D'altra banda tampoc no es pot fer cap afirmació que indiqui un paral·lelisme pel que respecta a l'orientació del bany dins de la casa, n'hi ha diverses i no s'observa un tret comú en cap dels casos, ja que pot ocupar diverses localitzacions, no hi ha un cànon clar, ja que ni les *domus* ni els *balnea* són iguals arreu. En el cas de *Barcino*, cal tornar a tenir en compte que el terreny per poder construir era força limitat i que ja en època antiga es comença a ocupar el sòl públic, cosa que va comportar que els banys es construïssin on hi havia espai, no pas segons les normes vitruvianes. Hi ha diverses recomanacions als textos clàssics sobre com s'han d'orientar les diferents parts d'un *balneum* per poder aprofitar millor l'escalfor del sol, però en una retícula plena d'edificacions és difícil de complir amb els cànon.

Cal destacar, així mateix, tal com ja fèiem a l'any 2000 (Miró, Puig, 2000), la gran quantitat de *balnea* que es coneixen de *Barcino*, en relació amb la seva superfície total, si bé cal remarcar que la majoria són al sector sud-est de la ciutat, al quadrant més proper al mar. Això ens porta a parlar de la importància de la higiene i del ritual del bany, com a mínim entre les elits de la colònia; sense oblidar, però, la part social que comportaven els edificis termals públics.

BIBLIOGRAFIA

BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2001. *De Barcino a Barcinona (siglos I-VIII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona*, Institut de Cultura, MHC, Barcelona.

BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2006. "El urbanismo romano y tar-doantiguo de *Barcino* (Barcelona): una aportación a la topografía de la colonia", *Civilización. Un viaje a las ciudades de la España antigua*. Catálogo de la exposición (Alcalá de Henares, Antiguo Hospital de Santa María La Rica, 3 de octubre de 2006 - 7 de enero de 2007), pp. 87-96.

BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2008. "*Barcino* durante la antigüedad tardía", *Zona Arqueológica, Recópolis y la ciudad en la época visigoda*, Museo Arqueológico Regional, Alcalá de Henares, pp. 274-291.

BELTRÁN DE HEREDIA, J. 2010. "*Barcino*, de colonia augustea a sede regia en época visigoda. Las transformaciones urbanas a la luz de las nuevas aportaciones de la arqueología", *Arqueología, patrimonio i desenvolupament urbà. Problemàtica i solucions*, Seminari Internacional, Girona, pp. 31-49.

BELTRÁN DE HEREDIA, J.; CARRERAS, C. (en premsa) "*Barcino* y la gestión de sus residuos urbanos", *La gestión de residuos urbanos en Hispania romana. Xavier Dupré in memoriam* (Mèrida, novembre de 2009).

FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA-ENTERO, V. 1999. "Las termas romanas del noroeste y de la meseta norte de *Hispania*. Los modelos arquitectónicos", *Archivo Español de Arqueología* 72, pp. 141-166.

FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA-ENTERO, V. (ed.) 2000. *Termas Romanas en el Occidente del Imperio: II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, VTP Editorial, Gijón.

FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, A.; ZARZALEJOS, M. 2000. "Grandes conjuntos termales públicos en *Hispania*" a FERNÁNDEZ OCHOA, C.; GARCÍA-ENTERO, V. (ed.) *Termas Romanas en el Occidente del Imperio: II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, VTP Editorial, Gijón, pp. 59-72.

FERNÁNDEZ OCHOA, C. et alii, 2004. "Termas romanas en *Hispania*. Balance de una década de investigación (1993-2003)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 30, pp. 167-185.

FLORENSA, F.; GAMARRA, A. 2006. "L'excavació del jaciment arqueològic del carrer Sant Honorat 3 de Barcelona", *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004* (2006), pp. 189-209.

GARCÍA-ENTERO, V. 2001. *Los balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*, Monografías de Arquitectura Hispanorromana 5, Serie Termas 1, Madrid.

GARCÍA-ENTERO, V. 2005. *Los balnea privados domésticos -ámbito rural y urbano- en la Hispania romana*, Anejos de Archivo Español de Arqueología XXXVII, Madrid.

- GRANADOS GARCÍA, J.O. *et alii*, 1993. "Plaça de Sant Miquel", *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 104-110.
- GRANADOS GARCÍA, J.O. 1994. "Estructura urbana de la ciutat romana", *La ciutat antiga. Història de Barcelona*, vol. 1, Enciclopèdia Catalana - Ajuntament de Barcelona, Barcelona, pp. 141-201.
- HOSS, S. 2005. *Baths and bathing. The culture of bathing and the baths and thermae in Palestine from the Hasmoneans to the Moslem conquest*, BAR International Series 1346.
- MANDERSCHIED, H. 1988. *Bibliographie zum römischen Badewesen unter besonderer Berücksichtigung der öffentlichen Thermen*, Munic.
- MAR MEDINA, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, LL. (ed.) 1993. *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica 0, Tarragona.
- MARTÍN, A.; MIRÓ, N.; REVILLA, E. 2000. "El complejo termal privado de la *domus* de la calle Bisbe Caçador de Barcelona", *Termas Romanas en el Occidente del Imperio: II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, VTP Editorial, Gijón, pp. 283-287.
- MIRÓ, C.; PUIG, F. 2000. "Edificios termales públicos y privados en *Barcino*", *Termas Romanas en el Occidente del Imperio: II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, VTP Editorial, Gijón, pp. 171-178.
- MIRÓ, C.; ORENGO, H.A. 2010. "El cicle de l'aigua a *Barcino*. Una reflexió entorn a les noves dades arqueològiques", *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*, Època II, 6, Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, Barcelona, pp. 108-133.
- MIRÓ, C.; ORENGO, H.A. (en premsa) "La topografia de l'aigua a la ciutat antiga", *La revolució de l'aigua*, MUHBA.
- MORA, G. 1981. "Termas romanas en *Hispania*", *Archivo Español de Arqueología* 54, pp. 37-89.
- NIELSEN, I. 1990. *Thermae et Balnea. The architectural and cultural history of Roman public baths*, Aarhus.
- PALLARÉS, F. 1969. "Las excavaciones de la plaza San Miguel y la topografía romana de *Barcino*", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad XIII*, Ajuntament de Barcelona - Museu d'Història de la Ciutat, Barcelona, pp. 5-42.
- PERÉX AGORRETA, M.J.; BAZZANA, A. (coord.) 1992. "Termalismo antiguo. Actas de la mesa redonda: Aguas mineromedicinales, termas curativas y culto a las aguas en la Península Ibérica (Madrid, 28-30 noviembre 1991)", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II: Historia Antigua* 5, Madrid.
- PERÉX AGORRETA, M.J. (ed.) 1997. *Termalismo antiguo. I Congreso Peninsular* (Arnedillo-La Rioja, 1996), Madrid.
- PERÉX, M.J. *et alii* (en premsa) "Thermae et balnea en Hispanie: un état de la question", *Balanea, thermae et hammams. 25 siècles de bain collectif (Proche-Orient, Égypte et Péninsule Arabique)*.
- RAYA, M.; MIRÓ, B. 1991. "Excavació arqueològica a la plaça de Sant Miquel", *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, pp. 157-158.
- RAYA, M.; MIRÓ, B. 1994. "Una *domus augustea* en la plaza de Sant Miquel de Barcelona", *XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica: La ciudad en el mundo romano* (1993), Tarragona, pp. 349-350.
- REIS, M.P. 2004. *Las termas y balnea romanos de Lusitania*, Studia Lvsitana, Ministerio de Cultura, Madrid.
- TARRATS, F. *et alii*, 1998. "Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)", *Empúries* 51, pp. 197-225.
- VIVÓ, D.; PALAHÍ, LL.; NOLLA, J.M.; SUREDA, M. 2006. *Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Girona.

